

د پښتو ادبياتو په وده کې د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو ونډه

څېړونکي: پوهنمل تاج محمد رحيمي

لنډيز

برېښنايي يا ټولنيزې رسنۍ د نوي عصر او ټکنالوژۍ هغه مهمې وسيلې دي، چې په ډېره کمه موده کې يې د نړۍ پر هر گوټ خپل سيوري غوړولی دی. د نړۍ په هره برخه کې مينه وال لري. دا ټکنالوژي په ډېر کم وخت کې د ډېرو خلکو د پام وړ وگرځېده. د برېښنايي رسنيو له لارې په لږه موده کې ډېر معلومات تر لاسه کېږي. د همدې برېښنايي او ټولنيزو رسنيو په مرسته په لکونو کتابونه، مقالې، ليکنې او معلومات خپريږي او په لکونو لوستونکي او معلومات غوښتونکي ترې خپله برخه گټه اخلي. پخوا چې برېښنايي رسنۍ نه وې، نو په ژوند کې پرمختگونه هم ډېر کم و. معلوماتو ته د خلکو لاس رسې په نشت حساب و. له نوي نړۍ څخه خلک ناخبره او ټکنالوژي يې نه پېژندله، خو چې په نړۍ د ټکنالوژۍ سيوري وشو او د خلکو غوښتنې زياتې شوې، نو ټکنالوژي هم پرمخ ولاړه. ويلی شو چې برېښنايي رسنيو او په ځانگړي ډول ټولنيزو رسنيو د ادب په وده کې مهم رول لوبولی او اوس يې هم لوبوي. په برېښنايي رسنيو کې اسلامي، فرهنگي، ادبي، ټولنيزې، سياسي او د ژوند نورو برخو پورې تړلي ټول موضوعات راټول او خلکو ته وړاندې کېږي.

سريزه

کله چې نړۍ د پرمختگ په لور گامونه پورته کول پيل کړل، هره ورځ نوي پرمختگونو ته مخه خلاصه شوه. که له چاپي رسنيو راتير شو، چې د ادب په وده کې يې څومره رول لوبولی، نو خبره برېښنايي رسنيو ته راځي او د چاپي رسنيو پر نسبت برېښنايي رسنيو ادب ته ډېر څه ورکړل. د راډيو يا غږيزه رسنۍ منځ ته راتگ سره، د خلکو تنده دومره زياته شوه، چې په ډېر کم وخت کې يې ډېر څه ترې واوريدل. راډيويي تمثيرونه، ډرامې، ادبي او فرهنگي خپرونې او شعرونه يې د نړۍ لري پرتو سيمو ته ورسول، دا هغه وخت وو، چې لا راډيو عامه شوې نه وه او په افغانستان کې يوازې يوه راډيوه وه، چې هغه هم د دولت ملکيت و، خو په يوې شتمه پيړۍ کې د غږيزو رسنيو بار دومره دروند شو، چې په هر ولايت کې په لسگونو راډيوگاني جوړې شوې، چې په ولايتونو کې کلي په کلي يې غږ بدرگه شو. محلي راډيوگانو ديني او ټولنيزو خپرونو ترڅنگ ادبي، فرهنگي او شعري خپرونو ته زياته مخه کړه. ناولونه، لنډې کيسې، ډرامې، تمثيرونه، ادبي ټوټې، شعرونه او نورو ادبي موادو خپرولو کې يې پوره ونډه واخيسته. د همدې راډيويي خپرونو په مرسته په لري پرتو سيمو کې ځوان نسل هم ادب ته مخه کړه او هم يې زده کړو يا تحصيل ته.

د ټکنالوژۍ او برېښنايي رسنيو په ځغل کې نور پرمختگ وشو، انځوريزې رسنۍ يا ټلويزون ميدان ته راکمز شو، هغه څه چې راډيو په غږونو کې وکړ، سر زړې د غږونو په وسيله هم خپل شو. د سرپالونه، فلمونه، ديني او ادبي خپرونې، ډرامې، انځوريزې رسنۍ او پياوړتيا، له تير بهير او فرهنگ څخه د خلکو خبرولو په لړ، کې نور پرمختگ وشو او د لرو پرتو سيمو خلک يې د نړۍ له هر تحول څخه خبر کړل، خو خلکو په دې هم بسنه ونکړه، د برېښنايي رسنيو د پرمختگ په لړ کې، ډېرې ټولنيزې رسنۍ لکه: فيسبوک، يوټيوب، انسټيگرام، ټيلگرام، ټک ټاک، ټويټر، چټ جې پي ټي، سپيس، وي لاگونه... او نور ډېر پرمختگونه وشو او پر نړۍ يې خپلې وزرې داسې خپرې کړې، لکه باز چې يې په خپل بڼکار غوړوي. ټوله نړۍ يې تسخير کړه، نوي پرمختگونو ته يې لاره هواره کړه. د همدې ټولنيزو برېښنايي رسنيو پر مټ ځوان نسل ته د پرمختگ لاره هواره شوه، د ادب په برخه کې د خپريدو تيزوالي راغی، ادبي بحثونه، بنډارونه او فرهنگي غونډې په انلاين يا برېښنايي بڼو پيل شوې او له ادب څخه او په ځانگړي ډول د پښتو ادب څخه نړۍ کې خلک خبر شول، ادب ته يې وده ورکړه.

برېښنايي يا ټولنيزې رسنۍ د نوي عصر لپاره نوي وسيله ده، د دې لارې د نړۍ په هر گوټ کې د هرې ټولني او فرهنگ خلک وړې او لويې ليکنې، وړې تمثيلي ویدوگانې، ادبي او فرهنگي معلومات خپروي.

کله، چې ژوند پرمختګ کوي، نړۍ ورسره پرمخ ځي او خلک له نويو شيانو سره مخ کېږي، چې يوه بڼه بېلګه يې برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ دي، چې د ژوند هره برخه په کې رانغاړل کېږي. ډېری تنګي ځوانان په دې برخه کې کار کوي. پښتو ادب ته يې دا ګټه ده، چې د دې لارې د ليکنو او ويډيوگانو، تمثيلي ټوټې او نور غوره ادبي موضوعات په خپله لمن کې رانغاړي. د پښتني کلتور او فرهنگ هر شکل او فورم رانغاړي او ثبت پاتې کېږي. دې نوي عصري وسايلو په ادب خپلې مثبتې او منفي اغېزې هم کړي، ځينې ځوانان يې په مثبتې توګه کاروي او ټولني ته يې ګټه وي، خو ځينې داسې ځوانان او پېغلې شته، چې د همدې لارې د نورو سپکاوې او توهين کوي او خلکو ته کنزلي او بدې ردي وايي، چې دا يې منفي اغېز دی. ددې لامل دا دی، چې څوک نشته، چې برېښنايي يا ټولنيزې رسنۍ په سمه توګه کنټرول او مديريت کړي، نو ويلی شو، چې د برېښنايي او په ځانګړي توګه ټولنيزو رسنيو د ادب د ودې په برخه کې ډېر مهم رول لوبولی او لايې هم په وده کې ونډه اخلي.

کلیدي کلمات: برېښنايي، ټولنيزي، ادبيات، ټکنالوژي، فيسبوک، يوټيوب، ټويټر

د څېړني اهميت او مبرميت:

د دې څېړني اهميت او مبرميت په دې کې دی، چې په دې موضوع تر اوسه په منظم ډول چا کار نه دی کړی. دا په زړه پورې موضوع ده. په دې څېړنه کې د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو په رامنځ ته کېدو، د ځوانانو ونډه او پر ادب او ټولنه يې اغېزې، دا ټول موضوعات په کې څېړل شوي دي. د دې موضوع بل اهميت دا دی، چې په راتلونکي کې به ځوانان وکولی شي له ټولنيزو او برېښنايي رسنيو څخه سمه او مثبتې ګټه اخلي او له ناوره اغېزو به يې په امان کې وي.

د څېړني موخې.

د دې څېړني موخې دا دي، چې څنګه کولی شو د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو له پرمختګ څخه خپله ټولنه خبره کړو او په سمه کارونه يې پوهه کړو. هغه کليوالي او ولسي ادب، چې د ورکېدو په حال کې دی، د همدې وسيلو په مرسته ثبت او خپاره کړو، څو نور په نړۍ کې ترې نور خلک هم خبر شي. بله موخه يې دا ده، چې په دې برخه کې نور ډېر کار ته اړتيا ده، چې په راتلونکي کې وکولی شو له همدې لارې پښتو ادب ته ډېر نوي شيان ور داخل کړو.

د څېړني پوښتنې:

- کومې رسنۍ برېښنايي دي؟
- ايا برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ د ادب په وده کې رول لري؟
- د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو د رامنځ ته کېدو اړتيا څه ده؟

د څېړني ميتود او کړنلاره: د دې ليکنې بڼه ويډيويي، انټرنېټي او کتابتوني ده. د تشرېحي، توضيحي او تحليلي ميتود څخه کار اخيستل شوی دی.

د برېښنايي او الکترونيکي رسنيو پيژندنه

د موضوع په دغه برخه کې به لومړی د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو لنډه پيژنده وکړو، چې کوم ډول رسنيو ته برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ ويلی شو.

د برېښنايي رسنيو پيژندنه:

هره هغه رسنۍ يا وسيله چې د برېښنايي اړيکو په پروسه کې کارول کېږي لکه: راډيو، ټلويزون، ټيليفون، فيسبوک، ټاک، يوتيوب، انسټگرام، ټيلگرام... او داسې نورې وسيلې برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ بلل کېږي. برېښنايي رسنۍ د برېښنايي څپو پر مرسته اوريدونکو او لوستونکو ته معلومات رسوي. برېښنايي ټولنيزې رسنۍ دوه اړخيزه ټکنالوژي ده، چې د مجازي ټولنو او شبکو له لارې د معلوماتو، نظرونو، ذوقونو او خوښو او د بيان نورو ډولونو رامنځته کولو او شريکولو لپاره اسانتياوې برابروي.

د ټولنيزو يا برېښنايي رسنيو کارن يا کارکوونکي خپل معلومات، پوستونه، تبصرې، برېښنايي انځورونه او ويډيوگانې او نور مواد په انلاين بڼه چمتو او خپروي. (۴)

کاروونکي معمولا د ټولنيزو رسنيو خدمتونو ته د اېنټرنېټي اپليکېشنونو له لارې يا د ډانلود خدمتونو له لارې چې د دوی ګرځنده وسيلو (لکه څيرکو موبايونو او ټېبلټونو ته) په ټولنيزو رسنيو کې د فعاليت زمينه برابروي. کله چې کاروونکي له دغو برېښنايي خدمتونو سره مخ کېږي، ګټه ترې اخلي او د نورو پرمختګونو په اړه فکر کوي.

دغه راز، برېښنايي يا ټولنيزې رسنۍ د خاطراتو او يادونو د مستندولو، د بېلابېلو څيزونو د زده کړې او سپړنې، ځان مشهورولو (advertise oneself)، او د بلاګونو، غريزو فايونو، ويډيوگانو، او د ګېمونو اړوند سايتونو د جوړولو له لارې د نظرياتو له پراختيا سره د ملګرتياوو جوړولو لپاره کارېږي (۸)

د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو ځينې خورا مشهور وېبسايتونه چې تر ۱۰۰ مېليونه زيات راجسټر شوي کاروونکي يا کارنان لري، عبارت دي له: (راډيو او ډولونه يې، ټلويزون او ډولونه يې فيسبوک، مسنجر، ټيک ټاک، وي چټ، انسټاګرام، کيوزون، وييو، ټويټر، ټمبلر، بايدوتيبيا، لينکډ اين، چټ جي پي ټي، يوتيوب، کيو کيو، کورا، ټېلگرام، وټسپ، سېګنل، لاین، سنپ چټ، پېنټرسټ، واييرو رېډيټ، ډای سکورد، وي کی، مايکروسافټ ټيمز...) او ګڼ شمېر نور برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ شته چې د ادب د ودې په برخه کې مهم رول لوبوي.

د انټرنېټ د ډرامتيکي پراختيا له کبله، ډيجيټل رسنۍ يا ډيجيټل بيانات (digital rhetoric) د يوه کلتور د استازيتوب يا پيژندلو لپاره کارېدای شي. دا څېړل چې بيانات (rhetoric) څه ډول په ډيجيټل چاپېريال کې ځای پر ځای دي، د ډېری پوهانو لپاره د څېړنو يو نوی او مهم بهير ګرځېدلی (۴)

د ځينو برېښنايي رسنيو لنډه پيژندنه

د بحث د بڼه وضاحت لپاره به دلته د ځينو برېښنايي او ټولنيزو رسنيو لنډې پيژندنې او که اړينه وه په هره برخه کې به يې د ادبي ودې او پرمختګ په اړه هم بحث وکړو، چې دا برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ په لاندې ډول دي.

۱: راډيو: راډيو يوه مخابراتي ټکنالوژي ده، چې د راډيويي څپو په کارولو سره په اوږد واټن کې د آډيو سيګنالونو لېږد کوي. راډيو د غږ څپې په برېښنايي سيګنالونو بدلوي او تر خلکو يې رسوي. راډيو له سلو کالو راپدې خوا د ساتيری، خبرونو خپرولو، موسيقی، ادب او هنري برخو د لېږد وسيله ده. د راډيو دوديز شکل اوس په برېښنايي يا ټکنالوژي بدل شوی چې ځنې ډولونه لري لکه: سپورمکی راډيو او انټرنېټي راډيوگانې. راډيو په برېښنايي رسنيو کې يوه اغيزناکه وسيله ده چې د غږونو پر مټ د ادب ترڅنګ د ژوند د هرې برخې معلومات خلکو ته رسوي.

د راډيو د خپرېدو ساحې پراخه دي او په هر ځای کې لکه په (موټر، کور، حجره، لوره او ژوره) کې د اورېدو وړ ده. راډيو د غريزې سيستم له لارې خپروني وړاندې کوي. (۱ : ۱۱۵)

تلویزون (TV) : تلویزون الکترونیکی یا بر بنیای انجوریزه رسنی ده، چې له دی لاری د غرونو ترڅنګ انجورونه هم تر لیدونکو رسیري تلویزون په متحرکو ویدیوگانو تکیه کوي. د تلویزون په منځ ته راتګ سره د راډیو اوریدونکي کم شول او اکثره خلکو تلویزونو ته مخه کړه. دا انجوریزه بر بنیای رسنی د خلکو د پام وړ وگرځېده.

تلویزون چې یوه بر بنیای ټولنیزه رسنی ده له خپل اصلي حالت څخه بدله شوه او د انټرنیټ جال ته ور داخله شوه، چې له دی سره یې نور هم پرمختګ وکړ. په اوس وخت کې د تلویزون مختلف ډولونه دي لکه : انټرنیټي تلویزون (IPTV)، چې د انټرنیټ په مرسته د نړۍ په هر گوټ کې لیدونکي لري. بل ډول یې ویب تلویزون (web Tv) دی چې د یوتیوب په څېر په ویدیو شریکولو سایټونو کې اکاونټونه ورته پرانستل کېږي یا هم خپله ویب پاڼه ورته جوړېږي، چې د دی ډول تلویزون اغیز هم زیات دی. بل ډول یې څېرک تلویزون (smart tv) دی چې د ټکنالوژۍ او تلویزوني خپرونو په پراخیدو سره د تلویزونو بڼې هم بدلي شوي. چې سمارټ ټي وي یا درې بعدي تلویزونه هم رامنځ ته شول، چې دا هم د ټکنالوژۍ او بر بنیای رسنیو لپاره بڼه زیږی دی. (۲ : ۱۸۶)

یوتیوب (You Tube) : داسی یوه انټرنیټي پاڼه ده چې د هغه له لاری د ویدیو مینه وال کولای شي سینمایي فلمونه، ډرامې او یا هم پخپل لاس ترتیب شوي لنډ بصري کلیپونه په وریا توګه وګوري او له خپلو دوستانو سره یې شریکي کړي. دغه سایټ د ۲۰۰۵ کال د فبرورۍ په ۱۴مه د درې ځوانانو لخوا چې یې یو د بنگله دیش جاوید کریم وو، د کالیفورنیا د سان برنو په ښار کې د انټرنیټ له لاری رامنځته کړ، چې بیا یو کال وروسته یې د څه باندی یونیم ملیاردو ډالرو په بیه د ګوګل په نړیواله شبکه وپلورله. یوتیوب تقریباً د نړۍ په ۷۶ ژبو خپروني کوي، نژدی یونیم زر تنه کارکوونکي لري او هره ورځ له یو ملیارد څخه زیات لیدونکي لري. (۲)

فیسبوک (Facebook) : دغه انټرنیټي ویبپاڼه چې د مارک زوکربرګ او د هغه د درې تنو همکارانو لخوا په ۲۰۰۴ م کې رامنځ ته شو، نن د نړۍ په کچه د ټولنیزو رسنیو د پټکي شمله ګڼل کېږي. په پیل کې یواځې د هارورډ د پوهنتون د محصلینو د درسي اړتیاوو د پوره کولو لپاره ډیزاین شوی وه، خو ورو ورو یې نورو پوهنتونونو ته هم لاره پیدا کړه. ولی له شمالی کوریا پرته، نن د نړۍ په هره هغه سیمه کې چې انټرنیټ موجود وي، هلته به د فیسبوک مینه وال او کاروونکي په سترګو کېږي. مرکزي دفتر یې د کالیفورنیا په سانفرانسیسکو کې موقعیت لري او د رسمي او قراردادي مامورینو شمیر یې له شلو زرو څخه اوږي. په فیسبوک کې هر ډول لیکني او بحثونه ترسره کېږي، چې له همدې لاری یې د ادب په وده کې مهم رول لوبولی دی. (۲)

ټویټر (Twitter) : د ټولنیزو رسنیو له مهمو څانګو څخه ګڼل کېږي چې د ۲۰۰۶ کال د مارچ په میاشت کې د سان فرانسیسکو په ښار کې د جک ډورسي او د هغه د درې تنو همکارانو په مټ د انټرنیټ له لاری خپل فعالیت پیل او په ډیر لږ وخت کې یې د مینه والو شمیر له دوه سوه ملیونه څخه واوښت. نن په ۲۵ هیوادونو کې ځانګې لري او ټول هغه معلومات یا پیغامون چې د ټکو شمیر یې له ۲۸۰ څخه زیات نشي، په وریا ډول خپروي. ټویټر یو له هغو مهمو رسنیو څخه ده چې د نړۍ ځواکمن سیاسي مشران او هنري څیرې د هغه له لاری خپلې پالیسی او پرمختګونه اعلانوي. (۲)

لنکډ ان (LinkedIn) : بله ټولنیزه رسنی ده چې د مایکروسافټ لخوا ۲۰۰۳ کال کې په کالیفورنیا کې رامنځ ته شو. معمولاً تعلیم یافته او مسلکي خلک خپلې کاري سابقې، سوانح او د خپل شخصیت ځنی ځانګړتیاوې له سترو کمپنیو سره شریکوي ترڅو د مسلکي مهارتونو په چوکاټ کې د ځان لپاره مناسب کار پیدا کړي. د نړۍ ۵۹۰ ملیونه خلک یې استعمالوي چې یواځې ۱۵۴ ملیونه یې امریکایان دي. (۲)

انسټیګرام (Instagram) : د ۲۰۱۰ کال په اکتوبر کې د فیسبوک لخوا دوه تنه تکره انجنیران وګمارل شول، چې د هونینیار ټلیفون له لاری د عکسونو او ویدیوگانو د شریکولو او خپرولو یوه نوې ویبپاڼه جوړه کړي. په لږ وخت کې دغه سیستم جوړ

او په تیرو اتو کلونو کې ددی رسنۍ له لارې د استول شوو انځورونو مجموعي شمیر له یو ملیاردو څخه اوښتی او هره ورځ نژدې ۱۱۰ ملیونه کډون وال یو بل ته شخصي انځورونه او لنډ فلمونه استوي.

پینترسټ (Pinterest) : دا انځوریزه رسنۍ د یوې خیالی لوجې په ډول ډیزاین شوی چې مینه وال یې پخپلو منځو کې تصویرونه او ویډیوګانې شریکوي، خو شرط یې دادی چې کډون وال باید ځان مخکې له مخکې ثبت او غږیتوب ولري. دا ویبپاڼه له ۲۰۱۰ کال راپدېخوا په کالیفورنیا کې فعالیت لري، هره ورځ په متوسط ډول یو اعشاریه درې ملیونه خلک ورته سر وربنکاره کوي، چې په حیرانیتا سره او یا سلنه یې میرمنې او دیرش سلنه یې سړي دي. (۳)

سناپ چیت (Snapchat) : اوه کاله وړاندې د سانفرانسیسکو د سیمې د سټیفرډ د پوهنتون درې تنو محصلینو دغه ویبپاڼه جوړه او په ډیر لږ وخت کې یې په مفته توګه د انټرنیټ له لارې د نړۍ په ۲۲ ژبو خپلې غزونې وکړې. دغه پروګرام دوه ځانګړتیاوې لري، لمری دا چې د پیغام ترلاسه کونکي یې د لیدلو او ملاحظه کولو لپاره یواځې شپيته ثانيې وخت لري او بیا په اتومات ډول ګل یا له صحنې پټیږي او بله یې دا چې دا سایټ همیشه ژیر رنگ استعمالوي.

فلیکر (Flicker) : د انټرنیټ له لارې د ګډو انځورونو، ویډیوګانو او تصویري پیغامونو پروګرام او ویبپاڼه ده، چې ازمیښتي دوره یې په ۲۰۰۴ کې د کانادا په وینکوور او په منظم ډول فعالیت یې بیا د ۲۰۰۸ کال په مارچ کې د سانفرانسیسکو په ښار کې پیل کړ. نن د دی سایټ په اړشیف کې څه باندې پنځه ملیارده عکسونه او لنډې ویډیوګانې خوندي او په لږه موده کې یې د نړۍ سور او ساره سره وتړل. ولې باید وویل شي، چې یواځې د ځیرک ټلیفون، بلاک بیری او ویندوز له لارې ورڅخه ګټه اخیستل کیږي. (۷)

ټیک ټاک

ټیک ټاک یو اپلیکشن دی، چې په هغې کې کارکوونکي کولای شي وړې وړې ویډیو ګانې جوړې کړي او په مجازي نړۍ کې یې خپلو مینوالو ته ورسوي. په ټیک ټاک کې تر ډېره د پخلې، نڅا، توکي ټکالو او یا هم د ورځني ژوند ځینې وړې صحنې ویډیو کېږي. لومړی یادې ویډیوګانې ثبت یا ریکارډ کېږي او بیا وروسته ورسره ساز یا موزیک ورزیاتېږي. د ټیک ټاک کارکوونکي دانستاګرام په څېر کولای شي لاپک او کومنت واخلي. د یادونې وړ ده، چې د ټیک ټاک اپلیکشن په چین کې جوړ او په نړۍ راج کوي.

په اوس وخت کې ټیک ټاک د نړۍ تر ټولو خوښوونکي برنامه یا پروګرام دی. د انټرنیټ په نړۍ کې یې د ډېرو خلکو پام ځانته راګرځولی دی. ټیک ټاک تر دې دمه په امریکا کې ۸۰ اتیا ملیونه او په ټوله نړۍ کې ۸۰۰ اته سوه ملیونه ډېر کارکوونکي او مینه وال لري. دا په داسې حال کې ده، چې په دې شماره کې د چین زیاتره وګړي نه دي شامل. د (Sensor Tower) شرکت د معلوماتو له مخې د ټیک ټاک اپلیکشن په ۲۰۱۸ م کې د ۲۰۱۷ م کال په پرتله درې برابره شوی دی. د ټیک ټاک برنامه په ۲۰۱۶ م کال کې په فعالیت پیل وکړ، چې د انستاګرام او اسنپ چټ په پرتله یې د نړۍ وال بازار تبلیغاتي برخې پام هم ځانته را اړولی دی. همدا لامل دی، چې د نړۍ د ډېرو مشهورو فعالانو او ټولنیزو مشهورو څېرو لکه جیک پاول، جیمي فالن او ټوني هاوک پام یې ځانته اړولی او دوی هم د ټیک ټاک مینه وال شوي دي. د Apptopia شرکت د راپور له مخې ټیک ټاک په ۲۰۱۸ م کال کې له فیسبوک، یوتیوب، اسنپ چټ او انستاګرام څخه ډېر زیات ډاونلوډ شوی دی. په ۲۰۱۸ م کال د اګست په میاشت کې (بایټ دنس) چې د ټیک ټاک د شرکت جوړونکی دی د (Musical.ly) په نوم یو پروګرام یا برنامه چې په ۲۰۱۷ م کال کې یې پیرلې وه په ټیک ټاک ورګډه (مدغمه) کړه. همدا لامل وو، چې ټیک ټاک په امریکا او ټوله نړۍ کې د خلکو د پام وړ وګرځېدو. (۵)

پښتو ادب ته د ټيک ټاک گټه:

که څه هم مونږ مخکې په دې بحث وکړ، چې ټيک ټاک د ځوانانو د خوښيو يوه وسيله ده او په ټولنه کې ترې ډېرې ځوانان خپل ذوق خړوبوي. همدارنگه د پيسو او مارکيټ وسيله هم ده ځکه چې ډېر ځوانان د همدې لارې ډېرې پيسې گټي او همدې ته يې کار ويلی دی. د دې ټولو خبرو سربيره پښتو ادب ته يې گټه دا ده، چې په ډېرو کمو خبرو کې د طنز په ژبه يو انسان کولی شي خپله خبره زرگونو کسانو ته ورسوي پخوا به طنز يا په کتاب کې وليکل شو او همداسې به پاتې شو او يا به کله کله د ستيج په سر د څو کسانو په مخ کې يو څوک ودریده او خپلې خبرې به يې ورته واورولې، خو اوس د ټيک ټاک په مرسته هر څوک، هر چا ته خپله خبره او نيوکه په ډېرې اسانۍ سره کولی شي. همدارنگه پښتو ادب ته يې بله گټه دا ده، چې لکه د ډرامې، تمثيلي ټوټې او نورو ژانرونو په څېر دا برخه هم مخ په غوړيدو ده او په څو ثانيو کې د مطلب خبره خپل مخاطب ته رسيري. همدارنگه د ټولني منفي او مثبتې خواوې هم په کې اصلاح کېږي. بله گټه چې پښتو ادب او ژبې ته يې رسوي هغه دا ده، چې په نثر او نظم دواړو کې دا برخه غني ده، ژبه يې ډېره ساده، روانه او عام فهمه ده. هر څوک کولی شي تر خپلې سويې ترې برداشت واخلې. که په ټوله کې خبره راټوله کړو، د دې نوي اپليکشن په رامنځ ته کېدو سره هم په ځوانانو کې تحول رامنځ ته شوی او هم يې پښتو ژبې ته په يو ډول نه يو ډول گټه رسيري، ځکه، چې دا ويديو گانې په ټوله نړۍ کې خپريري او هغه خلک چې پښتو نه پېژني هم ترې خبرېږي. د ټيک ټاک ځينې نورې بېلگې هم وړاندې کوو.

چټ جی پي ټي روبات: چټ جی پي ټي د برېښنايي رسنيو په برخه کې د يو روبات په څېر کار کوي. دا روبات د نورو په څېر نه دی، چې د لاسونو او پښو په مرسته خدمات وړاندې کړي بلکې د يو سافټوېر په څېر خپل خدمات وړاندې کوي. چټ جی پي ټي د مصنوعي زیرکټيا يو موډل دی، چې کولی شي د يوه انسان په څېر خبرې اترې وکړي. يا د چټ کورنکي روبات نوم هم ورکولی شو، ځکه چې د انسانانو سره د پيغام بدلولو او چټ کولو توان هم لري. (Open AI) شرکت په ۲۰۲۲م کې دغه روبات طرحه او د همدې کال په نومبر مياشت کې ټولني ته د خدمت لپاره وړاندې کړ. د چټ جی پي ټي ښه والی په دې کې دی، چې علمي او زده کړيز معلومات يې زيات دي. د علم په هره برخه کې وغواړي معلومات تر لاسه کړي، نو دا روبات د سره د معلوماتو په شريکولو کې مرسته کولی شي. د دغه اپليکشن يا سافټوېر په مرسته ادب ته زياته پاملرنه شوې او د ادب په اړه ډېر معلومات وړاندې کوي. که له چټ جی پي ټي څخه هر ډول پوښتنه وشي خپله ځواب درکوي. دې ته ورته نور ډېر مصنوعي ځيرکټياوې شته چې د ادب په وده کې مهم رول لوبوي. (۱۱)

پر پښتو ادبياتو د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو اغېز

په ۲۰۰۰م کال کې د حامد کرزي د ادارې پر مهال افغان رسنيو چټکه وده، تجربه کړه او په ټول هېواد کې په لسگونو ټلويزيوني چينلونه تاسيس شول. په دغه ټلويزيوني چينلونو کې، ژوندون، طلوع، د آريانا ټلويزيوني شبکې، لمر، شمشاد او دولتي ملي راډيو ټلويزيون شامل و. له دې سره څه باندې ۲۰۰ راډيويي چينلونه هم رامنځته شول، چې تر ۲۰۱۹ زکال پورې په افغانستان کې د رسنيو بنسټونو شمېر له ۱۸۰۰ څخه واوښت. ټولو رسنيو د افغانستان د نوو قوانينو په چوکاټ کې وده وکړه، په داسې حال کې چې د خبريالانو ترمنځ د ځان ساتنې کولو چارې شتون درلود. افرادو ته د سپکاوې او همدارنگه د اسلامي اصولو پر خلاف د مطالبو نشرولو لپاره جزا شتون درلود. (۱۰)

په افغانستان کې په برېښنايي او ټولنيزو رسنيو باندې د څار مسؤليت د اطلاعاتو او کلتور وزارت پر غاړه دی چې د دغه رسنيو په ډله کې راډيويي او ټلويزيوني شبکې، ډيجيټل رسنۍ او چاپي رسنۍ شاملېږي. برېښنايي رسنۍ تر ډېره پورې په پښتو او دري ژبو چې د افغانستان رسمي ژبې دي، خپرونې لري. په ۲۰۱۹ زکال کې راپور ورکړل شو، چې په افغانستان کې څه باندې ۱۰۷ ټلويزيوني شبکې، ۲۸۴ راډيويي شبکې، له زرو زياتې چاپي رسنۍ او څه باندې ۱۸۰۰ پرليکه يا انلاين رسنيز بنسټونه موجود دي. ورته مهال د فيس بوک، انسټاگرام، ټويټر، ټيک ټاک، يوټيوب او نورو انلاين سيستمونو په مرسته د ډيجيټل رسنيو شمېر مخ پر ډېرېدو دي. دا چې افغانستان يو اسلامي هېواد دی، نو حتماً به په ځينو برېښنايي او ټولنيزو رسنيو ځينې محدوديتونه وضع کېږي، تر څو د هغو خپرونو مخه ونيسي، چې د هېواد او اسلامي حدودو سره په ټکر

کې وي. چې له ۲۰۲۱م کال راهې په برېښنايي او ټولنيزو رسنيو دا ډول بنديزونه لږېدلې، چې د هېواد د ملي گټو او اسلامي ارزښتونو سره په ټکر خپروني خپرې نه کړي، که څه هم د ټولنيزو رسنيو محدودول مشکل کار دی.

د افغانستان لومړنی ټلويزوني شبکه په ۱۹۷۰م لسيزه کې د جاپان په مالي مرستې په کابل کې جوړه شوه. دغه مهال مطبوعاتو په خپلو ليکنو او څرگندونو کې له دولت څخه خپلواکي لرله، خو لارښوونه ورته شوې وه چې حکومتي گټو، مشروطه سلطنت، اسلام او عامه نظم ته په خپلو خپرونو کې پام ولري. په داسې حال کې چې په افغانستان کې خبريالي له ۱۹۵۰مې لسيزې څخه تر ۱۹۷۰مې لسيزې وده وکړه، خو چارې يې لا هم محدودې وې. (۹)

رسنۍ چې په ټولنه کې د ټولني په سياسي، اقتصادي، امنيتي، ټولنيزو اړيکو، ادب، فرهنگ، کلتور او ژبې په غوړېدا، پرمختگ او وده کې مرسته کوي. د پښتو ژبې ادب هم ترې بې اغېزه نه دی. په تېره يوه نيمه لسيزه کې پر ادب د رسنيو اغېز خورا جوت او په ډاگه دی، راډيو، ټلوېزيون، يوټيوب، فيسبوک، توپټر... او دې ته ورته نورو برېښنايي او ټولنيزو رسنيو د ادب د غوړېدا لپاره هغه څه وکړل، چې زه يې پښتو ادب کې انقلاب بولم.

که وکتل شي، نو په اوس وخت کې ډېرې ژباړې کېږي. د نورو ژبو څخه پښتو ژبې ته، يا له پښتو څخه نورو ژبو ته، په دې ژباړو کې د رسنيو لويه ونډه ده. يو ژباړونکی کتاب د ويب سايت او برېښنايي کتابتون په مرسته پيدا کوي او خپل کمپيوټر ته يې ښکته کوي، وروسته يې لولي او ژباړي يې، همدا ژباړه د کتاب په بڼه بېرته ټولني ته وړاندې کوي او ادب ته يوه زياتونه کوي. دغه راز راډيو گانو هم پر ادب ژور اغيز کړی، د تېرو څو کلونو راهيسې نژدې هره راډيو کې ادبي خپروني شته، چې ليکوال، شاعران، ژبپوهان او ادیبان پکې مېلمانه کېږي او خپلې تجربې تر اورېدونکو رسوي.

ښه بېلگه يې د ازادۍ راډيو (ازادۍ راډيويي مجله) ده، چې استاد اسدالله غضنفر مخته وړله، بيا ښه شاعر ومان نيازي او اوس اوس يې نور همکاران جوړوي. له يادې خپروني ډېرې ادیبانو او ليکوالانو گټه اخستي يا يې اخلي. ځکه دا خپرونه لکه د ادبیاتو پوهنځی، داسې مسایل پکې مطرح کېدل، چې لویو لویو ليکوالو ته مهم وو او هم نویو ادیبانو ته د روزنې يو ادرس و. د دې ترڅنگ د بي بي سي راډيو (پېلوژي) ادبي پروگرام چې ښاغلي مصطفی سالک مخته وړله. هم يې د ادب په غوړېدا کې لويه ونډه لرله او هم د لویو لویو ليکوالو له تجربو خبر شولو او دا دی اوس د دې جوگه يو چې يو څه وليکو. يا د بي بي سي راډيو د نوي کور او نوي ژوند ډرامه چې د ادب برخه ده، ډېره په زړه پورې ده او د افغانستان د حالاتو او کليوالي ژوند سره برابره پر مخ ځي.

دغه راز مجلو کې ادب ته گڼې ليکنې خپرې شوي، تحقیقات و شول، د منځنۍ دورې ځينو شاعرانو لکه خوشال خټک او يو شمېر نورو باندې څېړنې وشوي چې په راډيويي ادبي مجلو او خپرونو کې بيا بيا خپرې شوي. د پورته خپرونو ترڅنگ په محلي کچه هم راډيوگانو د ادب په وده کې ونډه درلوده، لکه په ننگرهار کې مرام راډيو، شرق، ملي، انعکاس او صفا راډيو، دا هغه راډيوگانې دي چې د پښتو ادب لپاره يې ډېرې ادبي خپرونې وړاندې کړي، په نورو ډېرو ولايتونو کې دې ته ورته راډيو گانې او په هغوی کې ادبي خپروني وړاندې شوي دي.

ټلوېزيونو کې گڼې ادبي خپروني ثبت شوي، ځينې خپروني د ادب په اړه چمتو شوي، دغه راز لوی لوی ليکوال دا اوس هم ټلوېزيونونو کې مېلمانه کېږي او د ليکوالی، ادب او د ژبې د غوړېدا لپاره طرحې، مشورې او وړاندیزونه کوي. ځينې ټلوېزيونونه خو مو يو مخ ادبي، هنري او کلتوري خپرونو ته ځانگړي دي چې په دې برخه کې تر ډېره ژوندون ټلويزون، شمشاد ټلوېزيون، او پښتو ټلوېزيون ادب په وده کې رول لوبولی دی.

ويپپانې هغه ادرسونه دي چې د ادب په اړه پکې نن سبا گڼ مطالب موندلی شو، اوس چې هر ليکوال کومه مقاله، کتاب، رساله او يا هم ليکنه وکړي حتمي يې يو ويب سايت کې خپروي، په دې برخه کې تر ټولو لويه ونډه (تاند، لومړيتوب، روحي، ټاټوبی، بي بي سي، پژواک، اوځني ويپلاگونه ...) او يو شمېر نورو ويب پاڼو اخيستې، چې د ليکوالو ليکنې، مقالې او کتابونه خپروي. له نېکه مرغه اوس د پښتو ادب ډېر زيات کتابونه په برېښنايي يا ټولنيزو رسنيو موندلی شو، چې د همدې ټکنالوژۍ برکت دی، چې پښتو ژبه او ادب د نړۍ تر ډېرو برخو ورسيدله.

نو ویلی شو، چې د ادب په وده کې ټولې برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ مهم رول لري او له گټو يې سترگې نه شو پټولی. د کلونو په اوږدو کې، د ادبیاتو د وړاندې کولو وسيله د نوي ټيکنالوژۍ په شتون سره وده کړې. په تېرو سلو کلونو کې يو له خورا مهمو پرمختگونو څخه برېښنايي رسنۍ دي. همدا برېښنايي رسنۍ دي، چې ادبیات يې نه يوازې د پابند کتاب په توگه وړاندې کړي بلکې غږونو او ویديوگانو په بڼه يې هم خلکو ته رسولي. همدا برېښنايي رسنۍ دي، چې په نړۍ کې له هر ډول

ادبي تحول، چاپ شوي ادبي کتابونو او نورو برخو څخه مو خبروي. که وغواړی نوی چاپ شوی کتاب تر لاسه کړی، نو حتماً يې په يوه نه يوه برېښنايي کتابتون کې کتلې شی، چې دا د ادب د ودې ښه بېلگه ده.

که دا برېښنايي رسنۍ سلگونه کلونه پخوا موجودې وای، نو نن به مونږ د خپل لرغوني ادب او تاريخ څخه ښه خبروای. د «سالمو ورمي او خدايي مينه، د امير کروړ ياد» او دي ته ورته نور معلومات او اثار به مو په سمه توگه خوندي وای. هر څه به مو په برېښنايي او ټولنيزو رسنيو کې خوندي وای. د همدې برېښنايي رسنيو گټه ده، چې د نن ادب پرمختگ به راتلونکي نسل ته په ميراث پاتې شي.

ټولنيزې رسنۍ ډېرې گټې او زيانونه لري. گټې يې ډېرې دي، خو دلته به پرې لنډې خبرې وکړو. ټولنيزې يا برېښنايي رسنۍ ليدونکو، اوريدونکو او لوستونکو ته د ادب په برخه کې ډېر نوي معلومات ورکوي. د همدې رسنيو له لارې ډېر نوي او پخواني مواد ليدلي او اوريدلي شو او هم يې لوستلي شو. پخوا به ډېر په مشکله يو کتاب چاپ شو او خلکو ته به په ډېرو مشکلاتو ورسيد. کره والی يې معلوم نه و. کتاب تر لاسه کول د هر چا د وس کار نه و، خو د همدې برېښنايي رسنيو په راتگ سره دا کار ډېر اسانه شو، اوس هر څوک، هر چيرته چې وغواړي د خپلې خوښې ادبي، ټولنيز او معلوماتي کتابونه تر لاسه کولی شي. برېښنايي رسنۍ يا ټولنيزې رسنۍ د لوی درياب په څېر شوي دي. هر څه چې وغواړی ترې يې را نيولی شي. کله چې غريزي رسنۍ پيدا شوي، نو د خلکو ادبي تنده د غږ له لارې ماته شوه. په مختلفو غريزو رسنيو کې ادبي، کلتوري او فرهنگي خپرونې پيل شوې. د هېواد په لرې پرتو سيمو کې هم خلکو دې ته لاس رسلی پيدا کړ. له همدې غريزو رسنيو به ناولونه، لنډې کيسې، داستانونه او شعرونه خپرېدل، چې د هېواد په لرې پرتو سيمو کې به هم ترې خلکو گټه اخيستله. ادب ته يې ډېره گټه وکړه او ځوانان يې ليکلو ته وهڅول.

خو کله چې انځوريزې رسنۍ منځ ته راغلي، ادب ته يې نوره هم گټه ورسیده. په ټلويزوني خپرونو کې ليکوال، ادیبان او شاعران ملېمانه شول، خپل اولس ته يې په انځوريز شکل ډېر څه ورسول، خلکو سره د کتاب د مطالعې مينه پيدا شوه، ځوان ليکوال وهڅېدل چې ليکنې وکړي او په انځوريز ډول يې خلکو ته ورسول شي، چې دا هم د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو گټه وه. د وخت په تېرېدو سره برېښنايي رسنيو رېښې وغزولې او په ټولنيزو رسنيو ورگډې شوې. فېس بوک جوړ شو، خلکو په کې په پراخه کچه برخه واخيسته. ديني، ادبي، فرهنگي، ټولنيزې، سياسي، اقتصادي، روغتيايي... او نورو برخو کې خلکو ته معلومات لاس ته ورغلل. هر ځوان غوښتل څه وليکي او خلکو ته يې وړاندې کړي.

د فيسبوک سره جوښت يو ټيټوب مخه خلاصه کړه او خلکو ته يې د نورو ډېرو معلوماتو تر لاسه کولو مخه ورکړه. په ويډي ډول، چې د نړۍ د هر پرمختگ او ودې په اړه وغواړی معلومات تر لاسه کړی، نو يو ټيټوب به درسره مرسته وکړي. همدارنگه انسټيگرام، ټلگرام، ټويټر، ټک ټاک، مسنجر، فېس بوک... او دي ته ورته په لسگونو نورې ډېرې برېښنايي او ټولنيزې رسنۍ دي، چې د ادب په پرمختگ او وده کې يې ډېره گټه کړې او مهم رول يې لوبولی دی، خو د ټولنيزو رسنيو يوه گټه دا هم ده چې ليکوالان او شاعران يې سره نږدې کړي دي. دوی په اسانۍ يو بل سره اړيکه لرلی شي. څه وخت وړاندې د کرکنتي او ادبي مسايلو اړوند فېسبوک گروپ جوړ شوی و. هلته به ډېر داسې بحثونه کېدل چې شايد د ادبپاتو د فاکولتې په يوه ټولگي کې هم ونه شي. ښه والی يې دا هم و چې هر چا هر وخت خپله خبره کولی شوای. زه چې څومره ادبي غونډو ته تللي يم هلته مشخص خلک غږېږي يو خو په دې لحاظ چې مشران دي او د خبرو لومړيتوب لري، بل وخت نه وي چې هر څوک خبرې وکړي.

دا، چې د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو گټې ډېرې زياتې دي، دلته يې د ډېر بحث کول لوستونکي ستړي کوي، نو په همدې به ښه وکړو. د ژوند په هره برخه کې هر شی گټې او زيانونه لري، کله به يې گټه ډېره وي او کله زيان، دا چې د برېښنايي او ټولنيزو رسنيو پر گټو مو خبرې وکړي، اوس به يې پر زيانونو هم څو ټکي وليکو.

د ټولنيزو شبکو يو ناوړه اغيز يې ممکن دا وي چې د ښې او دقيقې مطالعې وخت او حوصله داسې زبېښي لکه لمر چې په گل پرځه وچوي. ډېر کله داسې هم کېږي، چې د کتاب لوستلو وخت هم له سړي اخلي. لوستلو يا مطالعې لپاره وخت کم شي. که څه هم ټولنيزې يا برېښنايي رسنۍ هم د مطالعې ښه وسيله کېدای شي يا د معلوماتو راټولو ښه وسيله شي، خو د فزيکي کتاب د مطالعې څخه لوستونکی را وگرځوي. دا چې خلکو ژر، ژر لوستل، ليکونکي يې وهڅېدل او دومره يې وليکل چې بيا يې له ځينو خپله هم لار ورکه کړې وه. پخوا به د هغوی ليکنې چاپېدې چې نوم به يې درلود. گومان کوم سخته به وه چې هر څوک دې خپله خبره تر نورو ورسوي. خو دې رسنيو همدا مرسته هم کړې چې هر څوک ليکل کولی شي او هر څوک

بې لوستلی هم شي. بل زیان یې دا دی، چې د ټولنیز ژوند رنګ یې پیکه کړ. د خلکو سره راشه درشه کمه شوه. په ادبي او فرهنګي غونډو کې راټولیدل کم شول، ځوان نسل په الکترونيکي یا ټولنیزو رسنیو کې دومره غرق شول، چې له ډېرو کارونو یې منع کړل، خو له دې ټولو سره سره بیا هم برېښنايي او ټولنیزې رسنۍ د داب د خپراوي لپاره ډېر ګټور تمام شو او د نړۍ د هرې ژبې او قوم څخه یې یو بل خبر کړل. پښتو ژبه یې عامه کړه، ګوګل ته یې وردننه کړه او په شرق او غرب کې خلک په دې خبر شول، چې پښتو ژبه او ادب هم ډېر څه لري او په لوستلو ارزې. خو یوه بله ستونزه چې زما په نظر ډېره جدي ده هغه دا ده چې دلته څوک د خبرو مسوولیت نه احساسوي. کله چې څوک دا احساس وکړي چې د یوه توري، کلیمه او کرښه چې زما له ادرسه خپرېږي مسوولیت یې زما دی، ډاډه یې ډېر به غلي شي. دا چې دوی د خپلې خبرې مسوولیت نه مني، نو عموماً داسې مسایل ترې لیکل کېږي چې یا ځان یا نورو ته تاوان رسوي. که څه هم ټولنیزې رسنۍ شاید بڼه موضوع لیکلو ته راکړي، خو ډېر کله مو د یوې بڼې لیکنې تلوسه هم په اوبو لاهو کوي. په هر صورت برېښنايي او ټولنیزې رسنۍ د ګټو او زیانونو سره سره که بڼه وکارول شي، نو ګټه یې ډېره ده. هغه پښتو لنډۍ ده چې وايي:

په سور سالو کې ګناه نشته
ګناه جنی کې ده چې رنګه بڼګه ځینه

پایله

د دې مقالې یا لیکنې عنوان دی (د ادبیاتو په وده کې د برېښنايي او ټولنیزو رسنیو ونډه) د انسان ژوند له یو شمې پېړۍ را په دیخوا داسې مرحلې ته داخل شو، چې هرې نوې پدیدې ته یې تلوسه زیاته شوه. انسان ورځ تر بلې د عصريټوب او ترقۍ خواته مخه کړه. د ژوند په هره برخه کې بدلونونه راغلل، د نورو ټولو برخو ترڅنګ ژبې او ادب هم په دغه ځغل کې شریک شو او اړتیا پیدا شوه، چې پرمخ ولاړه شي. له کله نه چې برېښنايي او ټولنیزو رسنیو د انسانانو ژوند ته مخه کړې ده، په هره برخه کې پرمختګونه رامنځ ته شوي دي. په زرګونه ادبي کتابونه، مقالې، ناولونه، لنډې کیسې، اشعار، دیوانونه، نثري لیکنې، ډرامې، تمثیلي ټوټې او صحنې هم د همدې رسنیو له لارې د خلکو غوږونو ته ورسېدې، خلکو احساس کړه، چې له نوې ټکنالوژۍ څخه ګټه واخلي او هغه څه چې په حضورې ډول له بازاره نه شي تر لاسه کولی د همدې برېښنايي او ټولنیزو رسنیو په مرسته تر لاسه کړي. د فیس بوک په مرسته ادبي خپرونې وړاندې کېږي، په یو ټیوب کې غږیز کتابونه تر لاسه کېدلی شي، په ټک ټاک او نورو برېښنايي او ټولنیزو رسنیو کې په زرګونه وړې او غټې تمثیلي ټوټې، ادبي او ژبنیز کتابونه، مقالې او رسالې موندلې شو. د نوي عصر او نوې ټکنالوژۍ سره ژبې هم وده وکړه او ادب هم پرمخ ځي. په سلګونو نور داسې برېښنايي سافټویرونه دي، چې د ګرامر د اصلاح لپاره کارول کېږي، معلومات ترې تر لاسه کېږي، نو په لنډه ویلی شو، چې برېښنايي او ټولنیزې رسنۍ د ادب په وده کې مهم رول لري چې ورځ تر بلې یې ګټه زیاتېږي او خلک ترې ګټه اخلي.

سرچینې

- ۱: سرور میاخیل، سخي. (۱۳۹۳ل). ټلويزوني ژورناليزم، مومند خپرندويه ټولنه – جلال اباد.
- ۲: سهار، نذیر احمد. (۱۳۹۲ل). ټلويزوني خبريالي، اسد دانش خپرندويه ټولنه، کابل.
- 2: Artificial intelligence.2015
- 3: <http://creativecommons.org/licenses>
- 4: <http://www.joell.in>
- 5: <https://www.plaza.ir/mag>
- 6: <https://doi.org/10.18261/ISSN1891-943X-2015-Jubileumsnummer>
- 7: <https://fbinpashto.wordpress.com>
- 8: <https://ps.wikipedia.org/wiki>
- 9: <https://tolonews.com/afghanistan/>
- 10: <https://www.ariananews.af>
- 11: <https://www.researchgate.net/publication/359132710>

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**